

19. SZÁZADI MISKOLCI KALENDÁRIUMOK NÉPRAJZI VONATKOZÁSAI

VIGA GYULA

A néprajztudomány kutatói előtt közismert az, hogy a régi sajtótermékek szinte kimeríthetetlen forrását jelentik a néprajzi kutatásnak. Ennek ellenére elmondhatjuk, hogy eddig ezen forrástípusoknak csak nagyon kis hányadát vizsgálták meg, ill. dolgozták fel. Példamutató lehet ebből a szempontból *Kresz Mária* könyve a magyar népviseletről és *Pogány Péter* munkája, melyben a régi váci nyomda termékeinek tükrében az irodalom és a folklór kölcsönhatását vizsgálja.¹ Az újabban megjelent munkák közül figyelmet érdemel *Lukács Lászlóé*, aki a Debreceni Képes Kalendárium néprajzi vonatkozású cikkeinek bibliográfiáját állította össze.²

Az említett forrástípusba tartoznak régi kalendáriumaink is. Kutatóink közül többen is foglalkoztak már ezzel a kérdéssel, de elsősorban a magyarországi kalendárium-irodalom történeti kérdéseit,³ irodalmi vonatkozásait,⁴ könyvészeti problémáit,⁵ népművelési jelentőségét⁶ vizsgálták. A közelmúltban *Gellériné Lázár Márta* foglalta össze a kalendáriumok kutatásának módszertani problémáit.⁷ Jóval kevesebb figyelem fordult a kalendáriumok néprajzi vizsgálata felé, holott erre többen is felhívták a figyelmet. *Györffy István* az *istóriák*-kal együtt a mai hírlapok elődjének tartotta a kalendáriumokat.⁸ *Gunda Béla* egyetemi előadásaiban többször felhívta a figyelmet a kérdés fontosságára. *Ortutay Gyula* írt a téma fontosságáról: „Ha a parasztság művelődéstörténetének megírására vállalkozna valaki, minden bizonnyal kalendáriumainkat kellenek végigvizsgálnia.”⁹

Dolgozatomban a 19. században Miskolcon nyomtatott kalendáriumokat vizsgálom meg, s elsősorban azokat az adatokat emelem ki, amelyek jelentőséggel bírhatnak a néprajzi kutatás számára. A téma vizsgálatát nagyban megnehezíti három tényező: 1. Az anyag jelentős része megsemmisült, kalendáriumainkból nem állítható össze teljes, évenkénti sorozat. 2. A meglevő példányok sincsenek összegyűjtve és katalogizálva. 3. Nem ismerjük a kalendáriumokat kiadó nyomdák termékeinek teljes listáját, nem tudjuk pontosan, hogy milyen jellegű kiadványokat készítettek.¹⁰ Értelemszerűen mi is csak kevés, múzeumunk adattárában megtalálható példányokkal tudunk dolgozni.¹¹ Magyarázatra szorul még az időhatárok megvonása is. A miskolci kalendáriumkiadás kezdete (lásd alább) a kezdőhatárt megszabja a 19. század első évtizedénél. A 19. század második felétől — a nyomdász, szerző és terjesztő személyének fokozott szétválásával és a nyomdai technika fejlődésével párhuzamo-

san — valószínűleg nőtt a példányszám, s nőtt a terjesztés köre is. A tárgyalat korszakban az információk áramlása és cseréje felgyorsult, s a kalendáriumban is egyre inkább országos jelentőségű és érvényű írások jelennek meg (kivételt képeznek a hirdetések). A 19. század utolsó harmadáig még jól megfigyelhető az, hogy a kalendáriumok igazodnak egy szűkebb terület táji és kulturális adottságaihoz, s minden bizonnyal a szűkebb terület olvasóközönségének konkrét igényeihez és szokásaihoz is. Addig a más területi vonatkozású írásokat is igyekeznek az adott területre transzformálni, kevesebb az általános érvényű írás, ill. ezeknek is igyekeznek valamilyen helyi töltést adni. A 19. század utolsó harmadában a kalendáriumok már szélesebb terület olvasóközönségéhez szólnak. Ez részben annak is eredménye, hogy a paraszti olvasnitudás fokozott kiszélesedésével párhuzamosan a 19. század utolsó harmadában a kalendáriumok elveszítik korábbi jelentőségüket, elveszítik egyeduralgó szerepüket a parasztság kezében megforduló könyvek között, s elveszítik a paraszti háztartásokban korábban képviselt funkciójukat is. Ne felejtjük el, hogy ekkor már a napilapoknak és a legkülönbözőbb újságoknak viszonylag nagy száma áll rendelkezésre, amelyek mellett az évente megújuló, s tartalmában akkor is csak részben megváltozó kalendárium már nem jelentős információs forrás. Sajnos a példányszámok növekedésével nem párosul a nagyobb számban való fentmaradás. Ennek oka valószínűleg az lehet, hogy az előzőekben említettek miatt egy-egy kalendárium már nem képvisel önmagában értéket, csak egyszerű nyomdai termék, amelyet az adott év letelte után már nem érdemes őrizni, mivel értelmét és értékét veszítette, s ekkor már van más olvasmányanyag is mellette. Ezek a tényezők indokolják tehát, hogy vizsgálatunkat csak a 19. századra terjesztettük ki.

Kalendárium szavunk latin eredetű. Előzménye a latin 'calendarium', 'tartozások, adósok jegyzéke', ami azzal magyarázható, hogy a rómaiaknál az adósságok fizetése a hónap elején volt esedékes.¹² *Gellériné Lázár Márta* megállapítása szerint: „Kalendáriumnak nevezzük azokat a naptártípusú kiadványokat, melyek nyomtatott formában évente, önállóan vagy egy-egy hírlaphoz (folyóíráshoz) kapcsolódva jelennek meg. Naptárrészük viszonylag részletes, tartalmaznak valamiféle naptári segédletet (névnapok, vásárnaptár, postai-vasúti tudnivalók, kronológia stb. . . .), tartalmaznak ismeretterjesztő olvasmányokat, szépirodalmi alkotásokat, vagy egyéb szórakoztató termékeket, mint közmondások, viccek stb. . . . (legalább egyiket ezek közül), a társadalom egészének vagy kisebb-nagyobb csoportjához szólva.”¹³ Nem kívánunk itt most részletesen foglalkozni a kalendáriumok történetével, mivel ezzel kapcsolatosan több összefoglaló tanulmány is született,¹⁴ csak annyit kell általánosságban megjegyeznünk, hogy a 16. század közepétől kezdve irodalmunknak egy jellegzetes vonulatát képezik.¹⁵ Természetesen a kalendáriumok olvasóközönsége kezdetben elsősorban a nemesség és más társadalmi rétegek szűk, olvasni tudó csoportjából került ki, s nem a parasztságból.¹⁶ A 18. századtól kezdve válik egyre inkább a parasztság és a kialakuló polgárság olvasmányává. Ez a folyamat a 19. században teljesedett ki a parasztság olvasni tudó rétegének növekedésével párhuzamosan. Ekkor a kalendárium a biblia és a ponyvater-

mékek mellett a parasztság és a városi polgárság legfőbb olvasmánya, s életének egyik irányítója, szervezője is lett.¹⁷ Szerepéből valamit még századunkban is megőrzött. Jól igazolja ezt *Móra Ferenc* feljegyzése, aki szerint az izsáki gyerekek, mivel olvasókönyvük nincsen, ezért a kalendáriumot viszik el otthonról, s abból tanulnak meg olvasni.¹⁸ Fentmaradását tehát elsősorban a parasztság művelődési szintjének köszönhette a kalendárium, népszerűségét, hitelét pedig elsősorban annak, hogy az élet sok területén praktikus tanáccsal, útbaigazítással látta el az olvasni tudókat.¹⁹ Ez a szerep tette rendkívül népszerűvé a kalendáriumot a széles néptömegek között, s tette egyszersmind a tömegek érdeklődése a nyomdászok számára kiadásukat a legjövődélmezőbb, így legvonzóbb üzleti vállalkozássá. Landerer pozsonyi nyomdász pl. 1752-ben maga is bevallja a helytartótanácsához intézett beadványában, hogy a kalendáriumok a legnagyobb kelendőségnek örvendő nyomdatermékek.²⁰ Az elmondottakból következik az, hogy a kalendáriumoknak nagy szerepük lehetett a néptömegek művelésében, sőt politikai irányításában is. Az mindenkor érdeke volt természetesen az államhatalomnak, hogy az általános műveltségi szint magasabb legyen, azonban a művelődés tartalmi meghatározásán, irányításán szerette volna a kezét rajta tartani. Igyekezett megszervezni az államhatalom a kalendáriumok cenzúráját, s tiltani a babonás, irracionális gyógymódok és történetek terjesztését.²¹ 1774-ben Mária Terézia közművelődést célzó intézkedései során felmerült a bécsi tudományos akadémia megalapításának a gondolata, amelynek feladata lett volna a kalendáriumkiadás monopolizálása is. A javaslat kidolgozója — Hell Miksa magyarországi származású jezsuita — felismerte a kalendáriumoknak a népre gyakorolt nagy hatását, s ezért szükségesnek tartotta tartalmuk javítását, színvonaluk emelését, s nyilvánvalóan politikai ellenőrzésüket is.²² A terv az azonban nem valósult meg, s a cenzúra sem volt képes egészen megszüntetni a kalendáriumok tartalmát. (Itt kell megjegyezni, hogy 1829-ben a Miskolci Nemzeti Kalendárium is szembekerül a budai cenzorral. Egy vers jelent meg ugyanis benne a porosz háborúról, s tanácsokat közölt a *melancholia* és a *hypochondria* gyógyítására. Ennek kapcsán a helytartótanács újra figyelmezteti a cenzorokat a szigorúbb munkára.²³) Mindez azt is jelzi, hogy a kalendáriumok alkalmasak voltak politikai eszmék közvetítésére is.

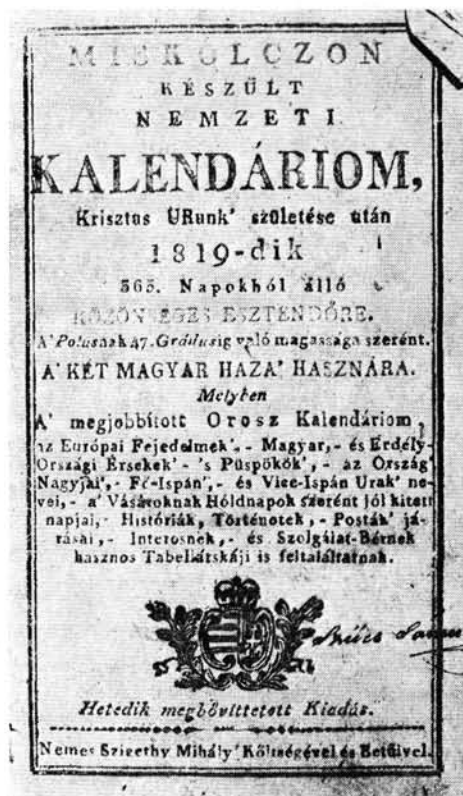
A kalendáriumok szerkezete az évszázadok alatt nem változott lényegesen: a fő tartalmi részt a naptár adja, s emellett található a mellékletek tarka sokfélesége. S ezek kapcsán lényegében egyik alapvető kérdésünkhöz értettünk: a kalendáriumok forrásértékéhez. Az egyes tudományos-népszerűsítő írásokat esetenként szakemberektől (tanárok, orvosok, gazdasági szakemberek) rendelte meg a nyomdász,²⁴ azonban valószínűleg jóval gyakoribb volt az, hogy az olcsó kiadásra törekedve inkább utánnymásokból, töredékek közléséből és olcsó szerzők anyagából tevődött össze egy-egy kalendárium. Mindezek eredményeként jelentősen csökkent az anyag olvasmányértéke is.²⁵ Ezeken kívül külföldi fordítások is bekerülhettek a kalendáriumokba.²⁶ Ez viszont arra figyelmeztet bennünket, hogy a kalendáriumokban található anyagot csak igen ritkán tarthatjuk primer forrásnak, s igen nehéz feladatot jelent a valódi eredet kiderítése. S egy másik lényeges probléma is felmerül akkor,

ha a kalendáriumokról, mint néprajzi forrásokról beszélünk: nagyon nehéz annak kiderítése, hogy a kalendáriumban található anyagból mi lett része a népi műveltségnek, mit fogadott be a közösség. Nem tudjuk, hogy azok az elemek, amelyek részét képezik népi műveltségünknek és megtalálhatók a kalendáriumokban is, vajon a kalendáriumok közvetítésével terjedtek el a nép között, vagy pedig a kalendáriumok vállalkoztak a nép szokásainak, dalainak közlésére. Mindezekre a kérdésekre nehéz választ adni, mivel a kalendáriumok jellegzetesen közties helyet foglalnak el az összkultúrában a magaskultúra és a szorosabban vett népi kultúra között, s amikor a magaskultúra bizonyos elemeit közvetítik a nép felé, ugyanakkor a népi kultúra bizonyos vonásait is igyekeznek népszerűsíteni a polgárosult olvasóközönség számára.²⁷ Az azonban kétségtelen, hogy a kalendáriumok hatása helyenként kimutatható népköltészeti alkotásainkban: egyes dalai a nép ajkára kerültek, s hatással voltak népmeséinkre is.²⁸ Bár nehezen igazolható, de feltételezhető, hogy a gazdálkodásra, háztartásra, gyógyászatra, stb... vonatkozó praktikus tanácsok egy része is beépült népi kultúránkba, ill. indukált abban változást. A kalendáriumokat olyan forrásoknak kell tehát tartanunk, amelyek kronológiai és meteorológiai, erkölcsi útmutató, tudományos ismeretterjesztő, politikai célokat szolgáló, praktikus tanácsokat és ismereteket adó alapfunkcióik²⁹ révén szervesen beépültek népünk életébe, s ugyanakkor egyes tartalmi elemeik részévé váltak népi kultúránknak is.

A miskolci kalendáriumkiadás kezdete egybeesik a város nyomdászatának kezdetével. *Szendrei J.* szerint Miskolcon már a 18. század végén volt könyvnyomtató műhely Landererné tulajdonában.³⁰ *Marjalaki Kiss L.* kutatásai azonban azt igazolták, hogy az említett nyomda nem Miskolcon működött, hanem Kassán, s a 19. század első évtizedéig ott adták ki a miskolci vonatkozású nyomtatványokat is, egyebek között *Benkő Sámuel: Topographia oppidi Miskoltz* című könyvét is, 1782-ben.³¹ Így nem tarthatjuk igazolhatónak *Deák G.* azon véleményét sem, hogy már a 18. század végéről fentmaradhettek volna Miskolcon nyomtatott kalendáriumok.³² *Novák L.* nyomdatörténeti munkája szerint Miskolcon 1801-ben még nem volt nyomda.³³ Természetesen ekkor már foroghattak a miskolciak kezén is kalendáriumok, ezeket azonban máshol nyomtatták. (A 19. században is gyakran felbukkannak területünkön máshol készített kalendáriumok, mint pl.: *Vas Gereben Kis Képes Naptára*, a Szarvason nyomtatott *Magyar Alföldi Legújabb Kalendárium*, *Erdélyi Naptár* stb...). Valószínűleg korábban is eljutottak ide kalendáriumok, hiszen környékünkön már a 17. századtól kezdve működtek nyomdák, amelyek területünkre is hatással lehettek (Kassán kívül elsősorban Eger és Sárospatak).³⁴

Miskolc első nyomdásza *Szigethy Mihály* volt. Pozsonyban, a Weber-féle nyomdában tanult, majd innen 1787-ben került Debrecenbe. A debreceni nyomdában először szedő, majd a nyomda vezetője lett. Itt 1803-ig dolgozott, majd távoznia kellett, mert nem fért össze városi fellebbvalóival. 1804-ben megvette a diószegi Meggyesi-féle nyomda készletét, s Nagyváradra költözött vele. Váradról 1811-ben vagy 1812-ben került városunkba.³⁵ Első miskolci megrendelői közé tartozott a vármegye és a város tanácsa, akik vele készítették

el hivatalos nyomtatványaikat.³⁶ 1812-ben adta ki az 1813-as évre az első „Miskolczon készült és nyomtatódott Nemzeti Kalendárium a két hazának” címmel naptárát.³⁷ (1. kép) Lényegesnek kell tartanunk, hogy Szigethy három olyan városban is tevékenykedett Miskolcra való költözése előtt, ahol a kalendáriumkiadásnak komoly hagyományai voltak: Pozsony, Debrecen, Nagyvárad. Valószínűnek tűnik tehát, hogy ezen városok kalendárium-nyomdászatának bizonyos elemeit magával hozhatta Miskolcra is. (Nagyváradról származhatott betűkészlete is.³⁸) Nyomdája a Herke-féle házban volt, a mai Tanáczház tér 3. számú épületben.³⁹ Egy 1817-es feljegyzés szerint Szigethy magyar, német és deák nyelven nyomtat, s tulajdon költségén ad ki új munkákat. Ugyanebből a feljegyzésből tudjuk, hogy „N. Szigethy Mihály, váltó munkákat és egy magyar kalendáriumot nyolczad rétbén nyomtat, tart egy szedőt, 1 nyomtatót, feldolgozathat esztendőnként 25 bál papirost.”⁴⁰ A múlt század második évtizedéből ismerjük annak kimutatását, hogy évente az ország egyes nyomdáiban mennyi kalendárium készült. Az összevetés kedvéért tanulságosnak tartom

1. kép. A Miskolczi Nemzeti Kalendárium 1819-es kötetének címlapja

Hely	Név	Magyar	Német	Tót	Rác	Oláh
Budán	Kir. Univ. Landerer	— 16 000	— 8 000	— 6000	3500 —	1500 —
Pesten	Trattner Patzkó Landerer	31 000 5 000 26 000	6 000 — 6 000	— — 4000	— — —	— — —
Vácson	Gottlieb	8 000	—	—	—	—
Debrecen	Sz. Kir. v.	8 000	—	—	—	—
Esztergom	Bäumel	5 000	—	—	—	—
Pozsony	Weber Sznisek	— —	5 000 3 000	— —	— —	— —
Kassa	Ellinger	16 000	4 000	—	—	—
Győr	Streibig	20 000	70 000	—	—	—
Temesvár	Klapka	—	4 000	—	—	—
Szeged	Grün	12 000	—	—	—	—
Miskolc	Szigethy	8 000	—	—	—	—
Komárom	Weinmüller	12 000	5 000	—	—	—
Selmecebánya	Stephany	—	3 000	—	—	—
Eszék	Diwaldt	—	—	—	2000	—
Besztercebánya	Sultner	—	3 000	—	—	—

A kalendáriumok kiadói és az évente kiadott kalendáriumok száma a 19. század második évtizedében

ennek bemutatását. Ebből kiderül, hogy évente a falra rakható kalendáriumokon kívül kb. 300 000 darab készült az országban.⁴¹ A táblázatból kitűnik, hogy Szigethy nyomdája elég előkelő helyet foglal el a példányszámot tekintve a magyarországi nyomdák között.

Kalendáriumain kívül ismerjük néhány más jellegű kiadványának a címét is. Így egyebek között kiadta Csaplovics *Méhész könyvét*, *Zöld Martzi históriáját*, a *Ludas Matyi versekben* címmel Fazekas munkáját.⁴² Miskolc első nyomdása 71 éves korában, 1831-ben hunyt el.⁴³ Ezután örökösei kezén volt a nyomda 1840-ig.⁴⁴ Jelenleg a legkésőbbi általunk ismert Szigethy-féle

kalendárium 1836-ból származik. Örökösei tehát még kiadták ezen a címen naptárukat, de az új nyomdatulajdonos már új címen jelentette meg saját kalendáriumát. 1840-ben *Tóth Lajos* vásárolta meg a nyomdát Szigethy örököseitől. Ő Debrecenben volt inas, majd 1823-tól a budai Egyetemi Nyomdában dolgozott. Megfordult Bécsben Sallingernél, s 1827-ben Lipcséből jött haza.⁴⁵ 1840-ig Debrecenben élt, ahol a Városi Nyomda élén állott, s onnan került Miskolcra.⁴⁶ Tóth Lajos személye tehát újabb kapcsolatot jelentett a nagy múltú debreceni kalendárium-nyomdászat és városunk között, s kapcsolatot a híres német kalendárium-kiadással is. 1842-ben jelent meg Tóth Lajos első, jelenleg ismert nyomtatványa Miskolcon: Kun Miklós „*Miskolcz múltja, jelene és jövője*” című könyve.⁴⁷ Kalendáriumát 1844-ből *Miskolczi Közönséges Nemzeti Naptár*, majd 1845—1854 között *Miskolczi Közönséges Naptár* címen ismerjük (2. kép). Tóth Lajos 1850-ben meghalt, de a kiadványok 1855-ig az ő neve alatt jelentek meg. 1855-ben *Deutsch Dávid* veszi át a nyomdát, s vezeti 1859-ig, amikor *Rátz Ádám* kezébe került a könyvkiadás.⁴⁸ Rátz kalendárium 1861-ben

2. kép. A Miskolczi Közönséges Naptár 1845-ös kötetének címlapja

3. kép. A Miskolczi Képes Naptár 1861-es kötetének címlapja

Miskolczi Képes Naptár címen jelent meg (3. kép). Mellette egyszerűbb formában *Miskolci Házi Naptár* néven kiad egy másik kalendáriumot is. Ez utóbbi első példánya 1865-ből, utolsó pedig 1877-ből maradt ránk. 1878-ban *Forster Rezső*, az „árvízhozta nyomdász” kerül a nyomda élére. Ez komoly minőségi változást eredményez a miskolci nyomdászat fejlődésében. Fejlődésnek indul a nyomdai technika. Ekkor indul meg a korábbi újságoknál lényegesen nagyobb példányszámban a *Borsodmegyei Lapok*, majd itt jelenik meg 1886-ban *Szendrei J.* monográfiájának első kötete.⁴⁹ Forster kalendárium a megőrizte a Rátz-féle *Miskolczi Képes Naptár* címet. A nyomda később *Forster és Klein*, majd *Klein és Ludvig* név alatt működik. Ezután egyesült a *Wesselényi—Gedeon—*

HERCZ JENŐ

GAZDASÁGI
GÉPGYÁRA

KAZÁNÜHELYE ÉS VASÖNTÖDÉJE
GAZDASÁGI GÉPEK ÉS ESZKÖZÖK RAKTÁRA
CLAYTON ÉS SHUTTLEWORTH MEZŐGAZDASÁGI GÉP-
GYÁROSOK
ÉS WALZSFERFERDŐZŐ-ÉS ELSŐ MAGYAR GÉP- ÉS
TÚZOLTÓSZERVYÁR KIZÁRÓLAGOS KÉPVISELŐI
MISKOLCZON.

Ajánlja nagy rakatát mindenféle
gazd. gépek és eszközök
technikai áru, géplátványok, pa-
rtályon hozza felére.
Észlelő a szabványos
gépjavításokat
székesrények, csatlak, egyéb kizán-
munkák, szivattyúberendezések pon-
tos elvégzését.

Vas- és ércöntödéje
szállít, műanyag, gépjármű, gép-
kezelés és építkezési munkákhoz, az-
kereskedelmi, technikai, műanyag
rajz szerint.

Használt gépek
újakra becsereztetnek vagy átalka-
títanak.

Árjegyzékek ingyen és bérmentve.

4. kép. Hercz Jenő gazdasági gépgyárának
hirdetése a Miskolczi Képes Naptár
1885-ös kötetében

Wagner-féle Szelényi nyomdával, s ebből létesült Klein—Ludvig—Szelényi név alatt a *Miskolci Könyvnyomda RT.*⁵⁰

A miskolci kalendáriumok története természetesen kezdetitől fogva szorosan összefonódott a város könyvnyomdászatának egész szerkezetével, s amint látjuk az egyes kalendáriumtípusok egy-egy nyomdász nevéhez és működéséhez kapcsolódnak. Sok tartalmi változást azonban nem hoz a nyomdászok személyének változása, a kalendáriumok szerkezete és tartalma lényegében hasonló marad. A kapitalizálódó társadalom és a nyomdatechnika fejlődése azonban természetesen megéri ezt a sajtóterméket is. Az előbbi szempontjából nagyon lényeges változásnak kell tartanunk azt, hogy a század utolsó harmadában — párhuzamosan a város kereskedelmi életének fokozott kapitalizálódásával — a kalendáriumok 1/4—1/3-ad részét a különféle hirdetések, reklámok foglalják el, melyek ha csak csírájukban is, s nem egészen a mai értelemben véve, de a tömegekkel való manipuláció kezdetei. A hirdetések vizsgálata ipar- és kereskedelem-történeti szempontból nagyon tanulságos lehetne, s lényeges azért is, mert a reklámozott cikkek egy része bekerült a paraszti gazdaságokba és háztartásokba is (4. kép). A nyomdatechnikai fejlődésnek

a képek, metszetek megjelenése a tükrözői, melyek minőségi fejlődést jelentenek a kalendáriumok történetében. Ezek vizsgálata ugyancsak különös figyelmet érdemelne.

Amikor a kalendáriumainkban fellelhető néprajzi adatokról szólunk, akkor előljáróban újra meg kell jegyeznünk, hogy nincsen teljes sorozat a birtokunkban, s csak a rendelkezésünkre álló anyagból vonhatunk le bizonyos tanulságokat.⁵¹ Bár jelenleg csak a néprajzi vonatkozásokat vizsgáljuk, fel kell hívunk a figyelmet kalendáriumaink más jellegű adataira is. Szép számmal találunk várostörténeti szempontból érdekes írásokat naptárainkban. Az 1819-es *Miskolczi Nemzeti Kalendárium* pl. közli *Szrogh Sámuel* nyomán *Miskolcznak rövid leírását*.⁵² Ugyanez a kalendárium-típus minden évben leírja a miskolci postajáratokat. A *Miskolci Közönséges Naptár* Világosy által készített leírást közöl Miskolc környékéről és a Bükkről. (Ebből kiderül, hogy a szerző szerint a Bükk vulkanikus úton jött létre, s ennek különös bizonyítékai a nagy számban fellelhető kagyló- és csiga-kövületek!! A kalendáriumban található, s tudományos igénnyel közölt értekezések tehát meglehetősen sok tévedést tartalmaznak, mindezek ellenére tagadhatatlan, hogy hatása lehetett olvasói világképének alakulására.) Ugyancsak a Miskolci Közönséges Naptár verset ad közre *Borsod megye* címmel, népi regét *Zsolcáról* és a *Nyakvágóról* (1853), s *Tóth István* írását *A kiseddévás czélja és haszna* címmel (1848). Ezeken kívül még jónéhány, többé-kevésbé értékes várostörténeti adatot találunk kalendáriumainkban. Figyelmet érdemelnek irodalmi vonatkozásaik is, mivel rendszeresen felbukkannak bennük *Jókai Mór*, *Arany János*, *Lévay József*, *Tompai Mihály*, *Sárossy Gyula* és mások munkái, valamint nagyon sok olyan névtelen irodalmi alkotás, melyeknek műfaja nehezen körülhatárolható. Így pl. *népdal* címen jelentek meg olyan versek, amelyeknek egy része népköltészeti alkotásainkban is felbukkan, más részük viszont magán viseli a népieskedő műköltészet jegyeit.

A néprajzi vonatkozású adatokat alapvetően két nagy csoportba soroltuk: I. A kalendáriumokban található *nyomtatott* adatok, II. A *tulajdonosok bejegyzései*. (Naptáraink ugyanis a múlt század utolsó harmadáig az ún. „schreibkalenderek” típusába⁵³ sorolhatók, amelyekbe a nyomtatott lapok közé üres lapokat is befűztek a tulajdonosok feljegyzései számára — 5. kép.) Az első csoporton belül: 1. *gazdálkodásra*, 2. *háztartásra*, 3. *gyógyászatra*, 4. *népszokásokra*, 5. *népköltészetre*, 6. *más népek életmódjára* vonatkozóan találjuk a legtöbb és legértékesebb adatot, s ide számítjuk még 7. *rajzokat, képeket* is. A II. csoportnak különösen a 1. *gyógyászati*, 2. *időjárásra vonatkozó jóslási*, valamint 3. a *korabeli árakra és bérekre* utaló adatai bírnak a legtöbb jelentőséggel.

I. 1. *Gazdálkodás*: kalendáriumainkban jól megfigyelhető, hogy racionális, minden biztonnal gazdasági szakemberektől származó tanácsok, javaslatok állandóan keverednek babonás és irracionális elemekkel. Ez lényegében a többi adatsoportra is igaz. A Miskolci Nemzeti Kalendárium (továbbiakban MNK) minden hónap naptárrésze után közölte az akkor esedékes gazdasági munkák leírását. Ezek azért lényegesek számunkra, mert nyomonkövethető benne az

XXXI.			
Szom.	1	20 Ignátz	
	2	Ábel □ h igen hideg	21 Julián.
	1) †	A Jézus Krisztus születés: Mát. 2.	
		* Nagy Kar. Vas. A Krisztus Genealog: Mát. 1:1.	
	3	Dániel 9 10. ór.	22
Hetfő	4	Matusál. 1. m. d. e.	23 10 Már.
Kedd	5	Simeon Δ	24 Eugen.
	6	* h 2 ta	25
Tsöt.	7	Isidór. ♂	26
Pént.	8	Richard. P.	27
Szom.	9	Julián. es Bas. Aod.	28 2000M.
	2) †	A 12. ezredős Jézusról: Luk. 2.	
		* N. Kar. u. v. Vas. A Her. megöl. a Kisú: M. 2:13.	
	10	Rem. Pál	29 Ap. S.
Hetfő	11	Higin.	30 Anisia.
Kedd	12	Erneszt. P.	31 Melan.
Szerd.	13	Hilarius P. Úrút fer.	1
Tööt.	14	Felix P. geteg.	2 Szilves.
Pént.	15	Maurus ♂	3 Malak.
Szom.	16	Marcel. keresztény idő.	4 Ap. osz.
	3) †	A Kanabii Menyegzőőröl: Ján. 2.	
		* Víz-Ker. el. Vas. A Her. megöl. a Kisú: M. 2:13.	
	17	Rem. Aot.	5 Theo
Hetfő	18	Piroska * D szeles	6
Kedd	19	Sára	7 K. Sz. J.
Szerd.	20	Fáb. és Seb.	8 György
Tsöt.	21	Agnes ♂ & h	9 Polik.
Pént.	22	Viptze havas	10 Nisz. G.
Szom.	23	Már. eljegy. fagyos	11 Theod.
	4) †	J. J. Belp. gyógy. M. 8. V. K. u. V. A. K. tan. M. 4.	
	24	Timóth.	12 Tat.

Bejegyzések			
25	26.	20.	
18		2.	
16		1.	
24		6.	18.
28		1.	
		4.	
		1.	
		3.	
		8.	
		7.	18.
		1.	
		4.	
		26.	20.
		13.	33.
		40.	3.

5. kép. Nyomatott lap, s mellette a tulajdonos gazdasági feljegyzéseit tartalmazó lap a Miskolci Nemzeti Kalendárium 1819-es kötetéből

évi munkaritmus, s ezen kívül egy sor más jellegű adatot is tartalmaz. Itt most az 1819-es év gazdasági tanácsait közöljük.

„Januarius: Ezen hóldnapban a szántóföldeket, réteket, kerteket s szőlőket trágyázni kell jól megérett ganajjal, vagy tó-izszappal. A halastókat ha befagytak, imitt-amott meglékelni, hogy a halak el ne vesszenek. Utolsó Fertályán a Hóldnak sertéseket ölni... A méh kasokat úgy kell intézni, hogy a méhek ki ne jöhessenek, mert a hótól megvakulnak. Hogy a tyúkok hamarébb, — és sokat tojjanak, aszalt zabot, s pirított kenyeret, — és néha korpával összekevertt nyúlганajt kell nékiek enni adni.

Februarius: A Februáriusi malatzokat magnak meghagyni legjobbnak tartják. Amely fát pedig ezen hónapban őltnak, annak fája, és gyömlöttse meg nem fergesedik. A mostan őröltt liszt is sokáig eláll.

Martius—Április: Karátsontól számlálván 9. 10. vagy legfeljebb 11. Hétre a földbe kell menni az ekének, sőt a régi Magyar Mezei Gazdák a Húshagyó Kedd bélest az eke szarván megenni tartották ditsőséges ebédnek... Búzá,

zabot nedves, borsót, lentsét, kölest gyengébb időben jó hasznos vetni. Mindenféle gyümölcs, és vetemény magvakat jó elültetni, csak arra jól vigyázzanak, hogy amely veteménynek gyümöltse a föld színén feljül nő, vagy terem, azt *Újságtól fogva Hóld töltéig ültessék* vagy vessék el... Amellyeknek pedig gyümöltseik a földben léznek... *Hóld tölte után Újságig ültetődjenek.* A nyirfa vizét megvenni, és az borseprőre tölteni, hasznos ital a *fővény*, — és kőben kínlódóknak. Akik ebben mosdanak, a szeplőjök elvész.

Május: Májusban az eddig elmaradt Tavaszi magot el kell vetni, ú. m. *kendert, lent, kölest, tatárkát* vagy *hajdinát.*

Június: Idő járásából való tapasztalás: A Birsalma-fák ha kivirágoztak, a fagyalaló derektól nem kell többé félni. Minémű az idő Orbán nap előtt s utánna, olyan fog kaszálás idején is lenni. Amilyen az idő Május utolsó, s Június első napjaiban, ugyan olyan lesz Augusztus utolsó és Szeptember első napjaiban is. Ha Májusban híves, s szeles idők járnak, a Mezei-Gazdák sok jó szénát várnak.

Július: Ha az életek, -az-az: búza, gabona s a t. megérttek, aratni, kaszálni, betakarni kelletik. Ahol szokásban van, a tarlót mindjárt felszántják, és kerekrépa-maggal bévetik... levelét s haját árnyékon megszáritván a Szarvas-marhának abrak helyett adják, a répáját pedig meggyalulván hordóba tapodják mint a káposztát, és úgy is élnek vele.

Augustus—September: Augusztusban a Búzákat bétakarítván, először a portól hideg vízben megmosni, azután meleg kementzében megszáraztani, hogy a *zsuzsok* féreg benne meg ne teremjen, sőt a bennevalók is elvesszenek... Augusztus 16-dikán Rókus napján elkezdvén, három egymás után folyó napokon dél előtti 11. órától fogva, dél után 2. óráig aki az úgy nevezett kártékony Siskát, Földibodzát, Nádat, vagy más hasonló káros folyó-füvet kikapáltat, fáradsága v. költsége jutalma az lesz, hogy Szöllőjében, Kertjében vagy Szántóföldjében, hol a munkát megtétette, soha aféle haszontalanság nem nő... Az Őszi vetésről is azt tartják a gondos Mezei Gazdák, hogy két vagy három Héttel legjobb Sz. Mihály nap előtt, kivált ha új hóld után 3. nappal esik a vetés, úgy a konkoly nem vesz hatalmat rajta.

October—November—December: Az Őszi vetéssel, és Szőlő-szedéssel addig kell sietni, míg a föld fagyása engedi. A Gyümölcsfákat is jobb Ősszel mint Tavasszal egyik helyről a másikra általültetni... A Marha-tartásból sokféle haszna van a Gazdának, ezért a Barmainak elégséges, — és egészséges eleséget szerezzen, s annak idejében, kiszabott órában, azokat étetni, itatni, tiszta helyen tartani, tisztogatni, a Szarvas-Marháinak pedig minden két Héttel egy kevés Sót adni, és az istállóba gyakran friss levegőt eresztetni el ne mulassa."

Ugyanebben a kötetben tanácsokat olvashatunk arról, hogy *A szűk takarmány idején hogy lehetne a széna szükségnek eleit venni.* A szerző azt javasolja írásában, hogy az ugart júniusban be kell vetni rozssal, s azt szeptemberben, mielőtt a *fejét hányná*, le kell kaszálni és *renden megszáritani.* Ez szerinte nemcsak gazdag szénatermést ad, hanem a következő aratásra a rozs is jobb termést hoz. Ugyanitt javaslatot közölnek arra vonatkozóan, hogy miként lehet *A lovakat kövéren és egészségesen tartani:* „Sok tsalány magot gyűjtsön

öszve a Lótartó Gazda, és azt megszáraztván törje porrá, s ebből adjon a lónak abrakba egy marékkal estve és reggel. Ez által húsosak lesznek a lovak és fénylő szőrűek.”

I. 2. *Házi munkákra vonatkozó adatok:* Ezeknek egy része lényegében a gazdálkodáshoz kapcsolódik, de a házban és a ház körül végzett munkákhoz is sorolható: *Üszögöt a búzából kiveszteni* (MNK 1819): „A vetni való Búzázt fele sós, fele Meszes vízben meg kell áztatni 24. óráig, Vagy e helyett tsak tsupa sós vízben is elégséges.” *A Zsuzsokot kiveszteni, avagy ha még a gabonában nintsen, aztat ettől megőrizni:* „Végy egy jó kondér vizet, tégy belé egynehány marok fűzfa-levelet, hagyd abban mind addig, míg a víz tőle egészen zöldé leszén. Annakutánna ezen zöld fűzfa-vízzel meg kell fetskendezni a falakat és a padlást, ahol a gabona fekszik, s meglásd, hogy a zsuzsok legottan eltávozik, vagy ha még ott nints, tehát oda sem jön, meg se terem benne.” (MNK 1818.) Találunk még adatokat *Az Ánglusok módja szerint készített Tsizmafeke-tűtőre* (MNK 1818.), *A krumplinak férgeket pusztító tulajdonára* (MNK 1830.), arra, hogyan lehet az egereket és a patkányokat méreg nélkül, fűzfa taplójával elpusztítani (MNK 1818.), valamint olvashatunk *Hasznos Házi Jegyzeteket*. Ez utóbbiakból mutatunk itt be hármat (Miskolci Közönséges Naptár, a továbbiakban MKN 1853.): *Különös jegyzés a kenyér-sütésről:* „Főzz tiszta búza-korpát elegendő vízben, s ezen korpás vizet megszűrven, vele dagaszd a kenyérnek való tésztát. Nemcsak jobb ízű kenyér válik belőle, de azonfelül szaporít is, mert a korpában maradt tápláló mézgás, és nyálás részek felolvasztatván, a kenyeret szaporítják és javítják.” *Aprómarha dög ellen:* „Közönségesen az apró marhát megmenti a dögtől, ha vizes válujába annyi óltott meszet vetsz, mennyi a vizet megfehéríti, s azt hagyod inni.” *Tyúkokat tojítani:* „Szőlő-törkölynek a magvát kell velők étetni, de ne sokat egyszerre.”

I. 3. *Gyógyászati adatok:* Ez a leggazdagabb adatforrás. Erre lehetett leginkább szükségük az olvasóknak, s ezért lehet, hogy a legnagyobb számban ilyen jellegű adatok fordulnak elő. Jól megfigyelhető bennük a racionális gyógymódoknak az irracionális, babonás cselekvésekkel való keveredése. Először az emberek gyógyítására vonatkozó néhány közlést mutatok be, majd az állatgyógyítás emlékeit. *Sikeres kenőcs sérült emlőkre:* „Végy tisztított gloreit egy garasért, borókafafővedéket egy garasért, feherviaszt 2 krajcárért, és perczipitatumot 1 1/2 kr. Olvassz szét mindent cserépedényben, hűtsd meg, kend gyolcsdarabra s rakd naponkint háromszor a mellre, és rövid idő múlva tapasztalod javulásodat.” (Miskolci Házi Naptár, a következőkben MHN 1865.) *Vesztett eb marástól legkönnyebb s hathatósabb orvosság:* „A melly füvet hívnak *Festő Fűnek, Szamár Tövisnek, Iglitze Tüskének* (Genista Tinctoria) főzd meg gyenge tűznél vízben fedő alatt gyökerestől. Ebből reggel és estve egy-egy pohárral igyál meg. Ha pedig sebet is ejtett rajtad, ezen Iglitzét tedd jó hamu közzé, mikor a *Párlóg* készen van, ezen lúggal mosogasd napjában négyszer. És mind annyiszor meleg etetből, s írósvajból tsinált ungvantumot ruhára kenvén kösd bé a sebet. Ha ezt 14-napokig tselekszed, és az alatt semmiféle részegítő italt nem iszol, s a hús étel helyett gyenge zöldségekkel és gyümölcsökkel élsz, meggyógyulsz. Hanem midőn már tökéletesen egészségesnek is érzi az ember magát, a meglett ember az etetes írósvajból vegen be napjában háromszor

egyszerre egy asztali kalánnal. A gyermek pedig az ő idejéhez képest vagy egy kávés kalánnal, vagy fél évő kalánnal.” (MNK 1818.) Van továbbá recept arra, hogyan lehet a kólikát örökre elűzni (MHN 1865.), hogyan lehet az aranyeret bagós nyállal gyógyítani (MNK 1827.), s miként lehet cserfahéjból szert készíteni a pokolvar gyógyítására (MHN 1865.) Nézzünk most néhány példát az állatgyógyításra: *Hatalmas óvszer a juhruh ellen*: „Végy tüdőgyököt, ürmöt és szevent, törd meg apróra miután megszáritottad, vegyíts közé faggyút, és úgy add a juhoknak enni és nyalni.” (Miskolci Képes Naptár, a továbbiakban MKN 1861.) *A jármos ökör feltört nyakára kenőcs*: „Végy finom halzsírt vegyíts önfejrjét belé míg péppé nem válik, kend be vele a nyakat, és el fog múlni a daganat és a seb.” (MHN 1865.) *Índaganatot lovaknál gyógyítani*: „Midőn a szápadlás csak dagadt, és nem gyuladott, de veres és fájdalmas, elég annak sóval dörzsölése a baj gyógyítására. De ha gyuladás mutatkozik, patkószeggel kell az ín mentében néhány karczólást tenni az inen, és kivérezni kell engedni, ezen karczólások aztán magától beforrnak. E közben természetesen csak lágy tápla adatik a lónak, minő a lóhere.” (MKN 1861.) Ugyanebben a kötetben borecetben meglágyított tyúktojás szerepel, mint lóköhögés elleni szer. *A barmok rögtöni elesése ellen*: „Ha valamely állat nem eszik, illessük meg farkát, ha ez puha és fonnyadt, nem engedi magát forgattatni, s ilyen esetben vágassék rajta egy nyílás, olly szélesen keresztben, mint a közönséges konyhakés szélességének fele. A sebbe tétetik 9 szem árpa, beköttetik veres kendővel és így hagyatik 9 nap. Némely betegségben, melyben a marha már huzamos idő óta sínlődék, ezen baj a lábszárbá megyen, a hasa felszáll, és két oldala beesik. Tanácsos azért ezen óvszert idejekorán megkísérteni úgymint egy maroknyi borostyánfalevél, annyi tömjén, szőlő levél és kinczfű, egy lat foghagyma, és ez mind össze főzetvén a marhának részletenként beadatik. Szinte jó sikerrel alkalmaztatott: ha mestergyökér, leibstökl és tüdőgyökér összetörve sóval felvegyítve naponként beadatik a marhának.” (MKN 1861.)

I. 4. *Népszokások*: Sajnos ehhez a csoporthoz csak kevés adatot adnak kalendáriumaink. Figyelemre méltó közlést találhatunk a *Fárságról* (MNK 1830.): „A Fársáng a régi pogány idő maradványa s vissza emlékeztethet a Bachansok cselekedeteire. Az ördögnek szánt innep ez, és az esztendőnek olyan szakasza, hol az emberi bolondság legnagyobb erőben mutatja magát. Úgy tetszik, mintha az emberek szégyenlenék a kicsapongásokat, s ezért rejtik el ábrázatjokat Álorcza alá.” 1877-ben Varga János leírást közöl a disznótorról. (MHN.) *Jókai Mór* 1866-ban *Az első testvérharcok* címmel jelentette meg írását a Miskolci Házi Naptárban. Ez az írás tartalmaz néhány érdekes adatot, sajnos szűkebb terület megjelölése nélkül: pl.: A szegényebbek, akiknek nem volt önerejük a gazdasági munkát elvégezni, *kalákát* hirdettek. Ilyenkor olyan eszközzel járták végig a falut, amilyen segítség éppen kellett. Az év egy napján a lány kedvese egy *fenyőágot* szúrt le a lány háza előtt. Esküvőkor a mátkát és a két nyoszolyót letakarták egy lepedővel, s a vőlegénynek ki kellett találni, hogy melyik az ő jegyese.

I. 5. *Népköltészet*: szép számmal találhatók idetartozó adatok, az átvétel kérdése, s így a kalendáriumok ilyen jellegű adatainak a megítélése azonban itt a legnehezebb. A közölt alkotások ugyanis sok esetben konkrétan kimutat-

ható kapcsolatot tartanak a népköltéssel, a közlés során azonban új köntösbe öltöztették őket, s ez az eredet kérdését nehezen meghatározhatóvá teszi. Nézzünk egy konkrét példát: kis történet szól arról, hogy mit nem szeretnek a korabeli ifjak, s így az inasságra terelődik a szó. S itt bele van építve a történetbe egy jól ismert mesei cselekménysor, az ördög, mint szabó-inas, aki versenyre hívja ki mesterét. (Berze Nagy János: 1096.)⁵⁴ A mesei cselekmény azonban egy új, a korszellemet tükröző kerettörténetbe van illesztve. (MNK 1819.) Hasonló eset fordul elő egy másik történetnél is. Hőse egy francia katona, aki hosszú idő után tér haza szabadságra, s szülei házában kér szállást. A szülők nem ismerik fel gyermeküket, s éjjel meggyilkolják és kifosztják. Ebben az esetben is históriáinkból jól ismert elemmel állunk szemben. A kapcsolatot talán ott kell keresnünk, hogy a kalendáriumokat kiadó nyomdák históriákat is nyomtattak, s a históriások maguk is árultak kalendáriumot is.⁵⁵ Mint már említettük felbukkannak *Népdal* címen olyan szövegközlések, amelyeknek szövegvariánsai ismertek néphagyományunkban.⁵⁶ Nagy számban találhatóunk *Találós mese* néven közölt találóskérdéseket. Ezek egy része ugyancsak termékenyítőleg hathatott népköltészetünkre. Itt csak egyet közlünk ezek közül (MNK 1922.): „Én tudok oly házat, hol nem kell kints se ruházat, Tűz se tesz ott soha kárt, sem hideg abba nem árt, Melybe ki bemegyén, szükség szemé nyitva ne légyen, Mert ki beléje siet, vak buta, néma, siket.” (Sír vagy koporsó)

I. 6. *Más népekről*: kevés ilyen vonatkozású anyag van kalendáriumainkban, mégis nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk neki. Nézetünk szerint ugyanis más népek szokásainak, életmódjának ismerete, ill. a vele való ismerkedés rendkívül lényeges szereppel bír a saját közösség ismerete, kapcsolatai, tulajdonságai, a „mi tudat” feltárása szempontjából is. S különösen akkor, mikor még nem zárult le a harc a polgári nemzetállamok kialakulása, ill. azok eszméje körül, feltétlenül komoly jelentőséggel bírtak ezek a leírások. Nem szeretnénk természetesen túlhangsúlyozni ezeknek az adatoknak a szerepét és fontosságát, azt azonban kétségtelennek tartjuk, hogy az olvasó közösség összetartó szálaira is hatással lehettek. Különösen lényeges volt ez a múlt század elején, amikor hazánkban még éppen csak megmutatkoztak az első jelei a nép életmódja és kultúrája iránti érdeklődésnek. Az ilyen jellegű leírások a miskolci kalendáriumokban különösen a múlt század közepe táján váltak általánossá, amikor a *Miskolci Házi Naptárban* megjelenik a *Világ és földisme* című „rovat”, mely gyakran közöl ilyen jellegű adatokat. 1865-ben *Az ember-evők közt* címmel közöl leírást, 1866-ban pedig *Kép az eszkimó életből* címmel. 1877-ben a *Jelenkor vademberei* az írás címe. Ezekon kívül évente jelennek meg tudományos igényű olyan írások, melyek mind hozzájárultak az olvasó réteg világgépének tágulásához, szemléletének változásához. Így pl.: 1875: *Az emberi nem legrégebbi nyomai*, 1870: *A föld életéből*, 1866: *Allandó-e vagy szüntelen változás alatt áll még most is a föld kérge?* stb.... A *Miskolci Képes Naptár* 1880-ban a *Drótostótokról* közöl rövid leírást. (Hangsúlyoznunk kell természetesen, hogy ezeknek a leírásoknak gyakran már a saját korukban sem volt meggyőző tudományos értékük, hatásukat az említettek miatt ennek ellenére lényegesnek kell tartanunk.)

I. 7. *Képes ábrázolások*: mint már említettük a képek megjelenése jelentős

lépés volt a kalendáriumok történetében. Nagyon lényeges ez abból a szempontból is, hogy egy új informatív elemmel gazdagodott az ismeretközlés lehetősége. A képek néprajzi szempontból is érdekesek, bár feltehetően az esetek nagy részében korábban már megjelent képeket közölnek. Eredetük azonban nagyon nehezen deríthető ki. Kalendáriumainkban sajnos csak kevés olyan ábrázolás van, amely a kiadás helyéhez közel esik. E helyütt egyetlen ilyent közölhetünk, a drótostótokról (MKN 1880., 6. kép).

Az I. forráscsoport, a nyomtatott adatok alapján azt kell megállapítanunk, hogy közülük messze kiemelkedik a gyógyászati adatok száma és jelentősége. Ez a gyógyítás és a betegség alapvonásaival magyarázható. A beteg vagy annak környezetében élő személyek a gyógyulás reményében mindenféle újabb receptet, tanácsot kipróbálnak, ill. kipróbáltatnak. Ehhez nem szükséges lényegében még a szűk közösség szerepe, jóváhagyása sem, s az esetek nagyobb részében a gyakorlása is egyéni. Ez lehetett tehát a legnagyobb hatással a kalendárium

6. kép. Drótostótok a Miskolczi Képes Naptár 1880-as kötetében

olvasóközönségére, mert a többi adatszoport befogadását és gyakorlását már lényegesen több intézmény ellenőrizte. Lehetett természetesen azoknak is szerepük, hatásuk, befogadásukhoz és gyakorlásukhoz azonban sokkal több csatornán kellett átszűrődniük és fentmaradniuk.

A II. csoportba azokat az adatokat soroltuk, amelyek a tulajdonosok bejegyzéseiből származnak. Ezek felbukkanása természetesen még sokkal esetlegesebb, mint az I. csoporté. Létük azonban azt is bizonyítja, hogy már gyakorolt vagy befogadott elemmel van dolgunk, hiszen így kerülhettek lejegyzésre. Ez az adatszoport a kéziratok gyógyászati és gazdasági számadás-könyvekkel tart legközelebbi rokonságot.

II. 1. *Gyógyászati adatok*: forrásuk vagy más kalendárium, vagy pedig gyógyászati könyv lehetett. Feltűnő az, hogy nem tartalmaznak babonás, irracionális elemet. (Azok leírására valószínűleg nem volt szükség, mivel a köztudatban is élt, s szinte minden közösségben voltak azt összefogó, gyakorló emberek.) *Szoptatós asszony mejjének való orvosság*: „Egy főtt Tojásnak az sárgáját Liszté kel törni. Sajtalan vaját és ugyan annyi viaszot, ezeket meg rántani és tiszta ruhán által tsavarni az Leg jobb orvosság. Ha fa olajat öntenek belé Égett testre és sebre is jó.” (MNK 1832. kötetéből.) *Hideg vette tagot orvosló hasznos eszköz*: „Fa olajat, szarvas faggyút, Bárány Faggyút, Sárgaviaszkot Edjütt meg főzni, és a Hidegvette részt azzal kenegetni.” (MKN 1848. kötetéből)

II. 2. *Időjóslás*: Alapvetően népünk természetismeretéből és megfigyeléseiből táplálkozik, legfeljebb az egyes elemek közötti összefüggés magyarázata szorult azóta korrigálásra. Ezen kívül a kalendáriumok időjósló adatainak (nyomtatott adatok, pl.: Százestendős jövendőmondó) is szerepe lehetett kialakulásukban. Nézzünk most néhány konkrét példát: „*Orbán napján* (május 25.) híves esős idő volt melyből a köz vélekedés szerint azt lehet jövendőlni, hogy nem lesz jó bor az idén.” (MNK 1818. kötetéből) „*Szent Pál napján* szép tiszta s napfényes idő volt.” S egy utólagos bejegyzés mellette: „Lett is hála Istennek elég bő aratás.” (MNK 1819. évi kötetében.) „*Úszögös Szent Péter* a mej nap esik azon Esztendőben nem jó akkor nap vetni semmitsem.” (MNK 1832. évi kötetében.) „*Ha Szent Mihály napján* a szél fúj egyfelől, úgy állandó tél leszend, ha pedig minden felől kavarog, úgy nincs állandó.” (MNK 1832. kötet.) „*Gyertya szentelő* igen keveset fénylett, többnyire egész nap homályos volt és így már nagy hideg nem igen lesz több.” S mellette: „és nem is lett.” (MNK 1818.) A Nemzeti Kalendárium 1832. évi kötetében a következő bejegyzést találjuk: „*Hagyma kalendárium Karácsony Éjszakáján az Holnapok szerént*”. Mellette jelek vannak, melyek arra utalnak, hogy a tulajdonos el is végezhetette ezt az időjárásra és termésre való jóslást.

II. 3. *Gazdasági feljegyzések, árak és bérek*: a kalendáriumok nyomtatott lapjai közé befűzött üresek a tulajdonos gazdasági természetű bejegyzéseinek is helyet adtak. Ezekből az adatokból sokat meríthetünk a korabeli árakra és bérekre vonatkozóan, de a tulajdonos gazdálkodására és vagyoni helyzetére is. Esetenként pl. le vannak írva hónaponként a végzett gazdasági munkák, mellettük az, hogy hány ember végezte, mennyi ideig és hogy mennyi bért kaptak érte. Megtalálhatók itt a szolgáltatók évi bérének kiadásáról szóló fel-

jegyzések; pl.: „Kisebb szolgálonak szegődött be Miskolczi születésű Donga Erzs. Béri lesz kész pénz 10 RF. egy ujj kordovány, másik (?) csizma, egy festett kék kötő és két hosszú ing. Kezdetre szolgálattját 4^a Januárii 1819.” (MKN) (v. ö. 5. kép) 1848-ban egy évre egy *gazdaasszony* kapott 45 rfr. és egy pár *topánkát*, a *pesztonka* 16 rfr. és 1 pár *csizma*, a *főzőasszony* pedig kapott 20 rfr. bért (MKN. 1848. év). Nézzünk még néhány adatot a korabeli árakra vonatkozóan is: 1848-ban egy *Sűrű rosta* 10 garas, *kapa* 6 garas, *sarló* 4 garas. Ugyanitt találjuk a következő feljegyzést: „Vettem *Rimaszombati edényt* 7 és 1/2 száz darabokat, százát 12 forinton adtam érte 78 forintot.” (MKN. 1848. évi kötetéből.) Ez utóbbi minden bizonnyal egy kereskedő nap-tárából származik.

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy a kalendáriumok, amelyek nálunk nyomtatott formában a 16. század óta terjedtek, s a 18—19. században a parasztság legfőbb olvasmányát jelentették a biblia mellett, nagyon sok néprajzi adatot is tartalmaznak. Praktikus tanácsokat adott az élet sok területén, s ez századunk első harmadáig rendkívül népszerűvé tette. A parasztság is nagyon sokat merített belőlük, gazdálkodási útmutatói, gyógyászati tanácsai és az általa közölt irodalmi alkotások egy része alkotóelemévé válhatott a magyar népi kultúrának is. A nyomtatott adatokon kívül a kalendáriumokban nagyon sok figyelemre méltó, néprajzi jelentőséggel bíró feljegyzés található, melyet a tulajdonosok tettek. Mindezek alapján a kalendáriumok további gyűjtését és vizsgálatát nagyon fontos feladatnak ítéljük a néprajzi kutatás számára. Miskolc esetében ez a munka elválaszthatatlan a korabeli nyomdák és sajtótermékek kutatásától, mivel városunk nyomdászata a múlt század első évtizedeitől szinte együtt nőtt fel a kalendáriumok kiadásával.

JEGYZETEK

1. Kresz M., 1956.; Pogány P., 1959.
2. Lukács L., 1973. 81—95.
3. Jakab E., 1881.; Gárdonyi A., 1941. 232—244.; Jakucs I., 1962—64. 203—216.; Gellériné Lázár M., 1974. 1226—1254. és 1975. 112—150. A kalendáriumok XX. századi továbbéléséhez vö.: Bisztray Gy., 1946. 117—128.
4. Dömötör S., 1931. 302—305.
5. Kanyaró F., 1897. 180—183.; Firtinger K., 1901. 23—31.
6. Novák J., 1964. 15—17.
7. Gellériné Lázár M., 1974—75.
8. Györffy I., 1939. 15.
9. Ortutay Gy., 1960. 370.
10. Vö.: Pogány P., 1959. 61.
11. Munkánk során a következő kalendáriumokat vizsgáltuk meg: *Miskolczi Nemzeti Kalendárium*: 1818, 1819, 1822, 1823, 1825—27, 1830, 1832, 1833, 1836; *Miskolczi Közöséges Nemzeti Naptár*: 1844; *Miskolczi Közöséges Naptár*: 1845—48, 1850, 1851, 1853, 1854; *Miskolczi Házi Naptár*: 1865—67, 1869—72, 1875, 1877; *Miskolczi Képes Naptár*: 1861, 1862, 1880, 1888, 1891, 1895; *Miskolczi Kalauz és Naptár*: 1885.
12. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára II. 322.
13. Gellériné Lázár M., 1974. 1236—37.
14. Jakab E., 1881.; Jakucs I., 1962—64. 203—216.; Gellériné Lázár M., 1974—75.
15. A kutatók többsége az 1538 körüli évekre teszi az első magyar nyomtatott kalendárium megjelenését. Vö.: Gellériné Lázár M., 1974. 1239.

16. *Ortutay Gy.*, 1960. 370.
17. *Ortutay Gy.*, 1960. 370.
18. A magyar nyelv értelmező szótára III. 713.
19. *Ortutay Gy.*, 1960. 372.
20. *Gárdonyi A.*, 1941. 232.
21. *Sashegyi O.*, 1942. 19.
22. Vö.: *Gárdonyi A.*, 1941. 236—39.
23. *Sashegyi O.*, 1942. 25.
24. *Pogány P.*, 1959. 72.
25. *Gellériné Lázár M.*, 1975. 113. A kalendáriumok forrásértékéhez és forráskritikájához lásd: *Gellériné Lázár M.*, 1974. 1249—54.
26. Landerer Mihály írja 1787-ben: „... Minden Tudós Magyar akár tulajdon, akár *más nyelvből magyarra fordított munkájokat*, ha hozzám küldendik ingyen fel fogom vállalni és kinyomtatni...” *Pogány P.*, 1959. 72. (jegyzet).
27. *Gellériné Lázár M.*, 1974. 1236—37.
28. *Ortutay Gy.*, 1960. 372.
29. *Gellériné Lázár M.*, 1974. 1231. skk.
30. *Szendrei J.*, 1911. V. kötet 250.
31. *Marjalaki Kiss L.*, 1959. 69.
32. *Deák G.*, 1960. 547.
33. *Novák L.*, 1928. V. kötet 6.
34. *Szűcs A.*, 1948. 10.
35. Vö.: *Novák L.*, 1928. V. kötet 44.; *Szűcs A.*, 1948. 12.; *Leszih A.*, 1959. 23.
36. *Komáromy J.*, 1957. 161.
37. *Leszih A.*, 1933. 14.
38. *Komáromy J.*, 1957. 163.
39. Vö.: *Komáromy J.*, 1957. 163.; *Marjalaki Kiss L.*, 1958. 137.; *Leszih A.*, 1959. 23.
40. *Trattner János T.* nyomán közli: *Kováts L.*, 1899. 361. skk.
41. *Trattner János T.* nyomán: *Kováts L.*, 1899. 366.
42. A kalendáriumok borítójának belső oldalán esetenként felsorolták az akkor még kapható nyomtatványokat. 1814-ben *Szigethy M.* nyomtatta ki *Décsy A.*: „*Fris és legújabb előadás a jászokról, és Kürtjokról, és ennek értelméről vagyis magyarázásáról*” című könyvét. Vö.: *G. A. (Gárdonyi A.)* 1901. 421—422.; *Porteleki J.*, 1955. 36.
43. *Komáromy J.*, 1957. 165.
44. *Novák L.*, 1928. V. kötet 67.
45. *Novák L.*, 1928. V. kötet 46.
46. *Szűcs A.*, 1948. 13.; *Jakucs I.*, 1962—64. 210—11. Tóth Lajos privilégiumához lásd: *Leszih A.*, 1933.
47. *Szűcs A.*, 1948. 14.
48. Vö.: *Novák L.*, 1928. V. kötet 67.; *Leszih A.*, 1933. 11.
49. *Leszih A.*, 1959. 26.
50. Vö.: *Leszih A.*, 1933. 11—12.; *Szűcs A.*, 1948. 12. skk.
51. A felhasznált kalendáriumokhoz lásd a 11. jegyzetpontot.
52. Vö.: *Leszih A.*, 1926. 32.
53. *Jakucs I.*, 1962—64. 205.
54. *Berze Nagy J.*, 1957. II. kötet 459.
55. *Takács L.*, 1958. 57—58.
56. Pl.: Az „Édesanyám rózsafája” kezdetű dal. Vö.: *Kodály Z.*, 1973. (*Vargyas L.*, szerkesztette példatár: 134 és 309.)

IRODALOM

- Berze Nagy J.*, 1957. Magyar népmesetípusok I—II. Pécs.
Bisztray Gy., 1946. Az 1941. év magyar könyvszemle. Magyar Könyvszemle 1946. 117—128.
Deák G., 1960. A „Miskolci Nemzeti Kalendárium”. Borsodi Szemle 1960. 547—48.
Dömötör S., 1931. A Nagyvárad kalendárium 15 éve. Erdélyi Múzeum 1931. 302—305.
Firtinger K., 1901. Régi naptárakról. Magyar nyomdászok Évkönyve 1901. 23—31.

- Gárdonyi A.*, 1901. Egy vidéki író és könyvnyomtató a múlt század elejéről. Magyar Könyvszemle 1901. 421—22.
- Gárdonyi A.*, 1941. A XVIII. század legkeresettebb könyve. Magyar Könyvszemle 1941. 232—244.
- Gellériné Lázár M.*, 1974—75. A magyarországi kalendárium-irodalom a kapitalizmus korában 1850—1945. Századok 1974. 1226—1254. és 1975. 112—150.
- Györfly I.*, 1939.² A néphagyomány és a nemzeti művelődés. Budapest.
- Jakab E.*, 1881. A kalendáriumokról történelmi és politikai tekintetben. Budapest.
- Jakucs I.*, 1962—64. A csizió és a kalendárium története, különös tekintettel a debreceni régi naptárakra. Déri Múzeum Évkönyve 1962—64. 203—216.
- Kanyaró F.*, 1897. Néhány szó régi naptárainkról. Magyar Könyvszemle 1897. 180—183.
- Kodály Z.*, 1973.⁶ A magyar népzene. Budapest.
- Komáromy J.*, 1957. Az első miskolci nyomda betűkészlete. HOM. Évkönyve 1957. 160—165.
- Kováts L.*, 1899. Könyvnyomdánk a jelen század harmadik tizedében. Magyar Könyvszemle 1899. 359—366.
- Kresz M.*, 1956. Magyar parasztviseletek (1820—1867). Budapest.
- Leszih A.*, 1926. Miskolc város 1800. évi látképe. Történelmi és régészeti közlemények 1926. 27—33. Miskolc.
- Leszih A.*, 1933. Tóth Lajos miskolci nyomdász privilégiuma 1840. Adatok a miskolci nyomdászat történetéhez. Miskolc.
- Leszih A.*, 1959. A miskolci nyomdászat múltja. Borsodi Szemle 1959. 23—27.
- Lukács L.*, 1973. A Debreceni Képes Kalendárium és a Debreceni Szemle néprajzi jelentősége. Studium (Acta Iuvenum Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth Nominata) 1973. 81—96.
- A magyar nyelv értelmező szótára III. Budapest 1960.
- A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára II. Budapest 1970.
- Marjalaki Kiss L.*, 1958. Miskolc régi mellékutcai. HOM. Évkönyve 1958. 133—153.
- Marjalaki Kiss L.*, 1959. Volt-e Landerer nyomda Miskolcon? Borsodi Szemle 1959. 69.
- Novák J.*, 1964. A nép olvasmánya — a nép tanítója. Népművelés 1964/8. 15—17.
- Novák L.*, 1928. A nyomdászat története. V. könyv (1801—1867). Budapest.
- Ortutay Gy.*, 1960. Kalendáriumolvasó magyarok. In.: Írók, népek, századok. Budapest 369—373.
- Pintér J.*, 1908. A legrégebb magyar naptár. Természettudományi Közlemények 1908. 579.
- Pogány P.*, 1959. Folklor és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán. Budapest.
- Porteleki J.*, 1955. Miskolci nyomdatermék 1814-ből. HOM. Közleményei 1955. szeptember 36.
- Sashegyi O.*, 1942. Kalendáriumok cenzúrája. Magyar Könyvszemle 1942. 18—26.
- Szendrei J.*, 1911. Miskolcz város története V. kötet. Miskolc.
- Szűcs A.*, 1948. A 136 esztendő miskolci könyvnyomtatás. Miskolc.
- Takács L.*, 1958. Históriaok, históriák. Budapest.

VOLKSKUNDLICHE BEZÜGE DER MISKOLCER
KALENDARIEN DES 19. JAHRHUNDERTS
(Auszug)

Den Forschern der Volkskunde ist es bekannt, dass die alten Druckerzeugnisse wichtige Quellen für die Volkskunde sind. Zu diesen Quellen gehören auch die alten Kalendarien, deren Untersuchung ein ziemlich vernachlässigtes Gebiet ist. In meiner Studie untersuche ich die volkskundlichen Angaben von Kalendarien, die im 19. Jahrhundert in Miskolc gedruckt wurden.

Seit dem 16. Jahrhundert bilden die Kalendarien ein charakteristisches Bestandteil unserer Literatur. Anfangs nur von den Adligen gelesen, werden sie vom 18. Jahrhundert an mehr und mehr Lektüre der Bürger und Bauern. Dieser Prozess kulminiert im 19. Jahrhundert, parallel mit dem Zunehmen der lesenden Schichten in der Bauernschaft. Zu dieser Zeit ist das Kalendarium neben der Bibel die wichtigste Lektüre der Bauern. Es erfreute sich grosser Beliebtheit, da es seine Leser auf allen Gebieten des Lebens mit praktischen Ratschlägen und Hinweisen versah. Die Kalendarien spielten also eine ausserordentlich bedeutende Rolle in der Bildung der Volksmassen. Eben daher war die Staatsmacht seit dem 18. Jahrhundert bestrebt, bewusst den Inhalt zu beeinflussen, die abergläubischen, irrationalen Heilmethoden und die politisch unerwünschten Schriften wurden aus dem Inhalt gestrichen.

Es ist schwer, die volkskundlichen Quellenwerke der Kalendarien zu beurteilen, da ihr Inhalt ausserordentlich gemischt ist, und die Verleger zum grössten Teil bereits erschienene Schriften oder Teile davon übernehmen. Es ist so gut wie unmöglich zu klären, welche Schriften aus den Kalendarien in unserer Volksbildung fruchtbringend aufgegangen sind. Ohne Zweifel ist ihre Wirkung auf die Schöpfungen der Volksdichtung (Märchen, Volkslied, Sage) nachweisbar, und es ist anzunehmen, dass die praktischen Ratschläge für Landwirtschaft, Haushalt und Heilkunde in das Wissen des Volkes Eingang gefunden haben. Die Volkstümlichkeit der Kalendarien wird durch ihre Auflagenzahl bestätigt, im 2. Jahrzehnt des 19. Jahrhunderts erschienen jährlich cca. 300 000 Exemplare.

Die Volkskunde-Angaben in den Kalendarien können in zwei Hauptgruppen geteilt werden. I. Angaben aus den einzelnen Bänden, wie Schriften 1. zur Landwirtschaft, 2. zum Haushalt, 3. zur Heilkunde, 4. zu den Volksbräuchen, 5. zur Volksdichtung, 6. zur Lebensweise anderer Völker. 7. Zeichnungen, Bilder. II. Aufzeichnungen des Besitzers auf den dafür vorgesehenen leeren Blättern, wie Anmerkungen 1. zur Heilkunde, 2. zur Wettervorhersage,

3. Anmerkungenwirtschaftlicher Art über zeitgenössische Preise und Löhne.

Die Miskolcer Kalendarium-Ausgabe steht in Verbindung mit den Anfängen des Druckereiwesens in der Stadt. Miskolc's erster Drucker war Szigethy Mihály, der 1812 das erste Miskolcer Kalendarium für das Jahr 1813 herausgab. Von 1844 bis 1854 gaben Tóth Lajos, bzw. von 1861 bis 1877 Rátz Ádám Kalendarien heraus. Die ersten lokalen Ausgaben erscheinen in 8000 Exemplaren.

Auf Grund ihrer beachtenswerten volkskundlichen Angaben und ihrer wichtigen Rolle im Leben des Volkes halten wir die weitere Erforschung der Kalendarien für eine wichtige Aufgabe der Volkskunde.

GYULA VIGA